

Tremtinių poezijos rinkinys *Benamiai*: idėjinės linkmės

INGA STEPUKONIENĖ

Vilniaus universitetas, Kauno fakultetas,

Kalbų, literatūros ir vertimo studijų institutas, Muitinės g. 8, 44280 Kaunas

El. paštas inga.stepukoniene@knf.vu.lt

Straipsnyje siekiama apžvelgti Sibiro tremtyje, Intos lageryje, susibūrusių poetų kūrybą, publikuotą rankraštiniame rinkinyje *Benamiai*. Šiame rinkinyje, kurį sudarė aštuoniolikos autorių kurti eilėraščiai, ryškus tautos traumos diskursas. Poetai reflektuoja asmeninio ir kolektyvinio tautos tapatumo pažeidimus, kurie dažniausiai reiškiami chtoniniam pasauliui būdinga vaizdinija – nakties, tamsos, mirties, gyvųjų ir kitais įvaizdžiais. Tremtinių poezijoje ryškiai išskyla Sibiro, kaip erdvės, siejamos su chtonišku pasauliu, traktuotė.

Raktažodžiai: Sibiro tremtinių poezija, *Benamiai* asmeninio ir kolektyvinio tapatumo pažeidimai

IVADAS

Sovietinė okupacija ir prasidėję Lietuvos, taip pat kitų buvusių nepriklausomų valstybių – Latvijos, Estijos, Ukrainos, Gruzijos – gyventojų trėmimai sukėlė didžiulę žmonių egzistencinę krizę. Prarasta valstybinė nepriklausomybė, dėl kurios sėkmės tiek daug kovojo to laikotarpio inteligentai, suardytas įprastinis ekonominis, kultūrinis, visuomeninis ir asmeninis gyvenimas, artimų žmonių, namų, gimtosios aplinkos praradimas tremtinio sąmonėje neabejotinai sukėlė krizę, įbrėžė sunkios traumos ženklus. XX a. II pusė – politinių ir socialinių permainų laikotarpis, lėmęs krašte didžiulį chaosą, lydimą brutalumo ir prievartos, situacijų, kuriose žmogus pats savaime nėra vertybė, tampa bejėgis ir negali veikti pagal savo norus ir valią, paliko gilius ženklus visuomenės sąmonėje. Karo ir pokario metu pasaulyje atsivėrusi humanizmo krizė ir visuomeniniame, ir literatūriniame gyvenime formavo lūžio savimonę. Sibiro tremtinių literatūroje ji pasireiškė pasibaisėjimo, nevilties ir pasaulio pabaigos pojūčiais. Ši jausena bei poetinė mąstysena, aktualizavusi ribinių patirčių ir praradimų refleksijas, akivaizdžiai oponavo Nepriklausomybės laikotarpio literatūroje ryškiam harmoningam, šviesiam ir viltingam gyvenimo suvokimui. Tremtinių kūryba, paženklinta gimtosios žemės ir namų ilgesio, ankstesnio prasmingo tautos gyvenimo apoteozės, bene plačiausiai ir giliausiai įbūtino šią XX a. humanizmo krizę, žmonijos savinaikos kelią, poezijoje atspindėtą binarinėmis gyvybės ir mirties opozicijomis, depresyvio realybės bei apokaliptinio sąstingio atspindžiais bei ryškiais šviesos ir tamsos kontrastų vaizdiniais.

Ši egzistencinė krizė akimirka buvo sunki ne tik vyresnei kartai, patyrusiai nepriklausomos valstybės kūrimosi, ekonominio ir kultūrinio pakilimo džiaugsmą, bet ir jaunesniems bei jauniausiems šalies gyventojams, išplėstiems iš universitetų, gimnazijų, progimnazijų ir pradžios mokyklų suolų, praradusiems galimybę mokytis, siekti savo asmeninių tikslų, netekusiems jaunystės ir vaikystės pilnatvės bei elementarios galimybės saugiai gyventi. Skausmas dėl visa, kas prarasta, absoliutus neaiškumas dėl savo ir artimųjų rytdienos tremtinių kūryboje įbūtino ne tik asmeninę, bet ir tautos kolektyvinę traumą.

Pasak I. Šutinienės, „traumos sąvoka, perkelta į socialinių mokslų bei viešąjį diskursą iš psichoanalizės (Z. Freudo), XX a. pabaigoje tapo gana populiaru: įvairių žanrų tekstų apie traumas pastaraisiais dešimtmečiais sukurta neapėriamai daug, o pati sąvoka juose, tiek įvairiose socialinėse praktikose siejama su įvairiausiais – mokslo, moralės, meno, politikos, teisės, ekonomikos, net kvazireliginiais – kontekstais“ [4, 57]. Tyrinėtoja cituoja N. Smelserį, kuris išskiria traumą kaip kolektyvinį reiškinį, „kai atitinkamos grupės ar visuomenės nariai suvokia traumą kaip liečiančią juos visus nepriklausomai nuo to, kiek priskiriančių save tai grupei žmonių patyrė ją asmeniškai. Būtinios sąlygos kolektyvinei traumai formuotis yra reikšmingas grupinis identitetas – grupė žmonių, apibrėžiančių savo priklausomybę tai grupei, bei kolektyvinė (grupės nariams bendra ir panašiai suprantama) atitinkamo įvykio ar situacijos reprezentacija, kurioje jis interpretuojamas kaip kolektyvinė trauma“ [5, 19]. Pasak I. Šutinienės, viena tokios reprezentacijos forma yra kolektyvinė atmintis [4, 57].

Anot tyrinėtojos, apibendrintai socialinę ar kultūrinę traumą galima apibūdinti kaip žmonių suvokiamą staigų ir gilų įprastos socialinės ar kultūrinės tvarkos lūžį. Jos cituojamo N. Smelserio teigimu, kultūrinė trauma – tai „atmintis įvykio ar situacijos, kurią tam tikros grupės nariai laiko: a) neigiamai veikiančia grupe, b) nepamirštama, c) keliančia grėsmę visuomenės ar grupės egzistavimui ar pakertančia esmines jos kultūros prielaidas (vertybes, grupinio tapatumo, kolektyvinio pasididžiavimo pagrindus ir pan.“) [5, 19]. Pasak C. Caruth, svarbus yra ne tiek traumuojantis įvykis, kiek trauminis jo efektas, „kuriam formuojantis, tarpininkauja daugybė kognityvių ir komunikatyvių reprezentacijos, kolektyvinės atminties, kolektyvinio tapatumo formavimosi mechanizmų“ [2, 17].

Intos ir Lemju lageriai – tos katargos vietos, į kurias lietuviai tremti nuo 1941 metų. 1952 m. Intoje buvo apie trisdešimt tūkstančių politinių kalinių, iš jų maždaug keturi tūkstančiai moterų [1, 65]. Gyvenimo sąlygas ir realiai patirtas asmenines bei kolektyvines traumas šioje vietovėje vaizdžiai apibendrina poetė Samana (Donata Ona Šimkevičiūtė-Podėnienė): „Tarp stovyklų – griežta izoliacija. Per vienerius metus leidžiama parašyti tik po du laiškus. Ant nugarų – numeriai. Darbas už zonos – po 12–14 valandų. Kertame miškus, rauname kelmus, lupame samanais, kasame žvyrą ir tiesiame kelius, geležinkelius. Šiaurinis speigas – nuolatinis palydovas ir žandaras: nedirbsi – sušalsi“ [1, 65–66]. Šios patirtys vėliau atsispindės ne tik šios, bet ir kitų kūrėjų tremtinių lyrikoje.

1955 m. Vaclovas Gudaitis, kalbėjęs Intos lageryje, subūrė rašančius žmones ir iš jų sukaupęs kūrybos sudarė rankraštinių lyrikos rinkinį, kurį pavadino *Benamiai*. Šioje antologijoje buvo sudėta 18 autorių kūryba: Žirgelio (Zigmo Kupscio), Lino (Leonardo Matuzevičiaus), Samanos (Donatos Onos Šimkevičiūtės-Podėnienės), Žibutės (Rozalijos Preibytės-Valiūnienės), Mąščio (Leono Brazdeikio), Vitos (Laimos Žąsinaitės-Brazdeikienės), Baltijos (Stefos Večerskytės-Daukšienės), J. Paupiečio (Juozo Raulynaičio), Žilvičio (Adolfo Liaukonio), Dragūno (Antano Stabingio), Benamio (Broniaus Kielos),

Aido (Juozo Mečinsko), S. Radžiūno (Stasio Gorodeckio), Eglės Nemunaitės (Onos Anetos Jaskelvičiūtės-Gorodeckienės), Raso (Vaclovo Gudaičio), Smilties (Stasės Vitaitės-Babraitienės), Širvėno (Petro Zablocko) ir Saulėno (Jono Kudžmos) eilėraščiai. Slėpdami savo vardus ir pavardes, kad nebūtų atpažinti, antologijos autoriai pasivadino slapyvardžiais – juos 1989 m. įvardijo ir biografijas parašė literatūrologas profesorius Leonas Gudaitis.

Tremtinių kūryba įvairiais aspektais įbūtinio XX a. humanizmo krizę, šurpiausias žmogaus tragedijas ir kolektyvines traumas. Ši lageriuose kurta lyrika savo poetika ir vaizdo konstravimo principais atsirėmė į ankstesnės lietuvių lyrikos tradicijas. Pasak R. Tūtlytės, ji buvo „išmaitinta neoromantikų bendros klasikinės poetikos patirtimi“ [6]. Mokytojai, inžinieriai į tremtį išsivežė 4-ojo dešimtmečio lietuvių poezijos tradicijas, o kartu ir pirmosios nepriklausomos Lietuvos kartos gyvenimo patirtį, kuri dažnai poetų „sąmonėje priešinta su pokario ir svetimųjų sukurta situacija – pirmiausia, kad vienas žmogus nieko nereiškia, kad nieko nereiškia jo darbas. Ir tik prievolė – užauginti vaikus bei moraliniai religiniai imperatyvai daugeliu atvejų palaikė gyvybę, neleido mirti“ [6]. Pasak tyrinėtojos, „eilėraščiai tremtiniais pirmiausia buvo malda ir paguoda. Tremtiniai iš Sibiro parsivežė itin svarbius psichologinius ištremtos tautos liudijimus“ [6]. Tad šio straipsnio tikslas – apžvelgti tremtinių lyrikos *Benamiai* idėjines linkmes, aptarti asmeninio ir kolektyvinio tapatumo pažeidimų atspindžius šių poetų lyrikoje, meninio pasaulėvaizdžio kontūrus bei chtoniškam pasauliui būdingą vaizdiniją tremtinių lyrikoje. Straipsnyje derinami įvairūs metodai (analitinis interpretacinis ir teminės kritikos) bei tyrinėjimo prieiga.

ASMENINIO IR KOLEKTYVINIO TAPATUMO PAŽEIDIMAI *BENAMIŲ* POEZIJOJE

Pasak I. Šutinienės, „kadangi asmeniniai ir kolektyviniai tapatumai yra daugiau ar mažiau „įrašyti“ į esamą socialinę tvarką, vienas ryškiausių sociokultūrinės traumos požymių yra ir kolektyvinio bei asmeninio tapatumo pažeidimas“ [4, 58]. Vienas svarbiausių tautinės grupės identifikacijos ypatumų – jos glaudus ryšys su gimtąja žeme ir teritorija kaip simboliniu centru, itin reikšmingu bendruomenės gyvenimą įbūtinančiu principu. Teritorija – erdvė, implikuojanti *savumo* (pažįstamumo, saugumo) kategoriją. „Už ribos...“, – taip Intoje atsidūrusių tremtinių situaciją ir jų kūrybą laiške įvardijo vienas iš *Benamių* antologijos autorių Juozas Raulynaitis [1, 13]. Savo *užribio* kūrybą pirmiausia jie traktavo kaip skaudžios trauminės patirties įamžinimą, poetinį asmeninio bei kolektyvinio tapatumo pažeidimų liudijimą.

I. Šutinienės teigimu, „socialinės ir kultūrinės traumos poveikis socialinei organizacijai yra dvejopas: viena vertus, bendrijos ryšys suardomas ir visuomenė dezintegruojasi, kita vertus, traumas padeda formuotis socialiniams ryšiams“ [4, 58]. Tyrinėtoja cituoja K. Eriksoną, kurio teigimu, kolektyvinės nelaimės, sukeliančios masines ir kolektyvines traumas, sukuria ryškią ribą tarp patyrusių traumą ir „kitų“, bet kartu ir bendruomeniškumo, savitarpio pagalbos klimatą tarp išgyvenusiųjų įvykį [3, 183–189]. Intoje kūrusių lietuvių poezijos rinkinį sudarė Rasas – Vaclovas Gudaitis. 1946 m. jis buvo suimtas ir po žiaurių tardymų nuteistas 25 metams lagerio, ištremtas į Komijos ASR. Dvejus metus kalėjo Nesialionojės gyvenvietėje, vėliau – antrajame Intos lageryje. Jis nuolat rinko tremtinių eilėraščius ir prozos tekstus, daugelį likimo draugų ragino rašyti. Tai neabejotinai reikšė mažos žmonių bendruomenės reprezentaciją, kuria, I. Šutinienės žodžiais tariant, grįstas teigiamas kolektyvinis tapatumas ir kurtas moralinis bendruomenės ryšys [4, 58].

Ši kūrybos proveržį vaizdžiai aprašė Juozas Raulynaitis: „Bendro likimo draugai nepajusdavome, kaip, stvėrę skiautelę popieriaus, imdavome lieti savo mintis, savo širdgėlą. Mūsų eilėraščių posmus slėgė gimtinės, artimųjų ilgesys. Slėpėme savo kūrinėlius tarp kalinio drabužių siūlių, čiužinių skiedrose, kad nerastų jų per kratas, kad nenubaustų karceriu, drausmės kolonomis, pakartotinai neteistų ir nepridėtų 5 ar 10 metų kalėti. Vienas kitam paskaitydavome savo eiles, pasitardavome ir toliau leidome beprasmes dienas, metus...“ [1, 16].

Mini jis ir *Benamių* antologijos pasirodymą: „Pradėjome vienas po kito išeidinėti į laisvę. Kokia ten laisvė!... Vienus į tremtį Sibiran išgrūdo, kitus paliko čia pat. Tačiau lageriuose gimę posmai išvydo šviesą – tegul ir rankraščių pavidalu: saujelė mūsų brolių ir seserų susibūrė po *Benamių* antologijos stogu“ [1, 14].

CHTONINIO PASAULIO VAIZDINIAI

Benamiai – tremties lyrika, jai būdingas tėvynės, artimųjų, gimtosios žemės ir namų, – viso buvusio visaverčio ir harmoningo gyvenimo praradimų reflektavimas. Bene svarbiausias joje – benamystės motyvas, persmelkiantis visų rinkinio autorių kūrybą. Šioje lyrikoje dominuoja kančia, rezignacija, susimąstymas dėl ištikusio tragiško likimo. „Tie, kurie ieškos joje perlų, pirmiausia turės nusileisti į mūsų skausmą“, – taip šios kūrybos esmę nusakė Juozas Raulynaitis [1, 14]. Tremties lyrikoje atsiveria ryškūs asmeninio ir kolektyvinio kultūrinio lietuvių bendruomenės tapatumo pažeidimai. Praradimų gelmę ir mastą, jų atspindį tremtinių sąmonėje bene vaizdžiausiai išreiškia rinkinio *Benamiai* programinio kūrinio – poeto Žirgelio (Zigmo Kupsčio) eilėraščio „Lietuvai“ – eilutė: *Nuskendo saulė prarajon giliausion* [1, 15]. Dingusi saulė – centrinis kultūros įvaizdis – apibendrina visą netekties ir praradimų galią, kelia apokaliptines pajautas. Tremtinių poezijoje tampa svarbus chtoninis elementas – binarinių opozicijų poliai: *žemė – požemis / praraja / pragarmė, gyvybė – mirtis*. Taip liudijama pasaulį nugalinti mirties manifestacija, kuriai ši chtoninė simbolika, ateinanti iš folkloro, yra gana paranki, leidžianti būties vyksmą perteikti iš kitų pozicijų. Jau pirmajame rinkinio eilėraštyje gretinamos gyvybės ir mirties reikšmės byloja siekį kalbėti apie ypatingą *numirimo, mirties – atgimimo* ciklą, kurį tenka išgyventi žmogui – *lyriniam aš*, atsidūrusiam Sibire.

Šis ciklas – tai individo kelias per itin dažnai pasikartojančias kančios, deginančio skausmo, vargų, netekčių, ilgesio, troškimų situacijas iki išsipildančio sugrįžimo ar mirties. Asmens ir kolektyvo praradimus bei tapatumo pažeidimus vaizdžiai apibendrina vieno talentingiausių rinkinio poetų J. Paupiečio (Juozo Raulynaičio) eilėraštis „Gyvenimui“ [1, 134]:

*Gyvenime – klajone mano amžiaus
Kančioj, troškimuos, ilgesio ugnį –
Benamis aš prie tavo kojų spaudžiuos,
Keiksmais, maldom vis nešinas širdy.*

*Iš pamesto tu kūdikio ant kelio
Už krislį laimės ašarų prašei,
Už meilės kibirkštį, kurios maldavo,
Sieloj vien kryžiaus ženklą palikai.*

*Kai juokias žemė, rūbą vėl pakeitus,
Ar man tu pasakysi, kam tatai?
Gal kad, pasaulį žydintį prakeikęs,
Rankas ištiesčiau mirčiai ankstyvai?*

*O ne! Aš noriu ašaras nušluostyt.
Nors saulei vakaruos nusišypsot.
Nors ir po svyrančiais pakrantėj gluosniais
Širdy su laimės krisleliu rymot.*

Kūrinyje reflektuojama benamio – iš gimtojo krašto per prievartą išstumtojo – būtis ir ją lydinčios kintančios nevirties, keiksmų, kančios ir pagalbos šauksmo, maldų būsenos. Šiame gyvenimo kelyje net ir vaiko laimė tėra tik trumpalaikis blykstelėjimas, išperkamas skaudžių ašarų kaina. Eilėraščio metaforika įbūtina chtoninį elementą – binarines opozicijas: sužydėjęs pasaulis ir rankos, ištiestos ankstyvai mirčiai. Tačiau *mirties – atgimimo kelią* įprasminantys mirties, ašarų, žydinčio pasaulio vaizdiniai, kurių reikšmės rinkinio autorių eilėraščiuose nuolat persipina, kūriniuose turi telkiantį pagrindą, įteisina dvasinės kaitos ir sudėtingų išgyvenimų ciklą. Asmeninio tautinės bendruomenės nario tapatumo pažeidimus plačiai perteikia Žirgelio eilėraštis „Skausmo kelias“ [1, 16]:

*Aš Pravieniškėse pradėjau skausmo kelią,
Raiinių miškelyje sustojau neilgam –
O kruvini veidai šiurpios nakties birželio
Vaidenosi, užmigę miegui amžinam.*

*Jau praėjau per snieginą Uralą,
Palikęs tėviškės žaliuojančius laukus.
Krūtinė mano leduose sušalo,
Aplink mačiau supiltus vienišus kapus.*

Asmens trauma neatsiejama nuo ištikusios visą tautą: įvardijamos vietovės, kuriose įvykdytos brutali os okupantų smurtinės akcijos prieš lietuvius (Pravieniškės, Raiinių miškelis), svetimieji paniekina tradicinei lietuvių kultūrai būdingą mirties kaip dėsningos ir sakralios suvokimą – nusėja žemę (jau ne kapinių) smurtine mirtimi nužudytųjų kruvinais kūnais. Lyrinio aš kelionę lydi vieniši tautiečių kapai, gyvųjų raudos. Matyti vaizdai kelia siaubą, smurtu nukankintųjų veidai *vaidenasi* – susipina realus žemiškas ir chtoninis pasaulis. Ištikusi tragedija nusakoma apibendrinančia metafora: *Krūtinė mano leduose sušalo*. Ledas, suledėjanti širdis kelia asociacijas su Sibiro atšiaurumu, ledynais ir šalčiu.

Asmens kelias, išvedęs iš gimtųjų namų, toliau driekiasi į Intą, vietovę, kuri vadinama Naująja žeme. Šio krašto identifikacija taip pat siejasi su chtoniniu pasauliu – jį vaizdžiai charakterizuoja *geležinis šaltis, žemės gruodas, Vorkutos sniego dulkių sukuriai, Karagandos dykynės*. Tai ne nauja atrastoji žemė, bet svetimata, atgrasi, be gyvybės, visiško išorinio sąstingio bei mirties grėsmės erdvė, kurioje vienintelis garsas – sklindanti žmogaus rauda. Nuolatine asmens gyvenimo tikrove netikėtai virsta visa, kas šiurpu: bausis šaltis, badas, *girgždančios kalėjimų durys*, kankinimai, žiaurus smurtas, patyčios,

vergiškas darbas. Chtoninio pasaulio simbolis – *skausmo naktis juoda* – tampa kolektyvinės kančios metafora. Galiausiai kankinimų ir vargo nukamuotas žmogus ne tik praranda savo dvasinį individualumą, unikalumą, bet ir gyvybinę galią, jis tampa panašus į šurpinančią chtoninę būtybę – erdvės, į kurią pateko, atributą. Jo ir artimųjų kūnus niokoja *maitvanagiai* – tradiciniai grėsmingi chtoninio pasaulio vaizdiniai: *Mačiau – iš bado žmonės klupo, mirė, / Jų kraują gėrė godūs vanagai* [1, 16]. Visą šį pasaulį lydi amžinas prakeikimas: *Jiems prakeikimas lūpose sustiro / Ir Sibire paliko amžinai...* [1, 16]. Sibiro erdvė – tarsi chtoninis mirties laukas, skausmo žemė, kurioje daugiau nieko nėra, joje nematyti pozityvaus veiksmo ar bent lašelio gėrio, šviesos ir krinta vien *kraujo lašai* – mirties simboliai, būdingi lietuvių tautinėms dainoms [1, 16]:

*Ėjau keliu per Rusijos platybes,
O kraujas vedė, krisdamas lašais.
Keliu kančios nežmoniškos, beribės
Išvargintas ėjau aš su visais.*

*Ėjau, klupau ir vėl iš naujo kėliaus –
Tikėjau kelių rasti ateities,
Dairiaus aplink pavargęs žiburėlio
Pro skausmo rūką amžinos nakties.*

Šis atskiro asmens ir visos tautinės bendruomenės kelias – tai kančių, Golgotos kelias. Nuolatinis klupimas ir vėl kėlimasis yra nepaliaujamo *judėjimo*, priešinamo chtoninės erdvės – Sibiro ledynų – *sąstingiu, pastoviam nejudrumui, nykumui*, metafora. O kartu – beribio žmogaus troškimo išlikti, išgyventi, pereiti jam skirtą kentėjimo žemėje ratą, ištrūkti iš svetimos ir nepriimtinos vietos bei pasiekti išsvajotą gyvybės erdvę atspindys, stiprios asmenybės ištvermės ir vitališkumo manifestacija.

Sudėtingą pokario tremčių ir įkalinimų epochos žmogaus būtį, jo asmeninio tapatumo pažeidimus atspindi ir individualiai traktuojami folklorui būdingi chtoniniai elementai. Rinkinyje publikuotuose moterų poečių eilėraščiuose dažni gyvatės, musių, kitų vabzdžių vaizdiniai. Vitos (Laimos Žąsinaitės-Brazdeikienės) eilėraštyje „taip baigėsi...“ jauno žmogaus gyvenimą į dvi priešingas epochas perkerta istorinės ribos: džiaugsmingą, jaunatvišką dienų kasdienybę žemėje keičia šalta ir šurpi *požemių* realybė – pažaliavusios ir supelijusios svetimųjų įsteigtų kalėjimų sienos bei grotos. Kalėjimo požemis – vieta, kur kuriamos melo pinklės, siekiant pražudyti, sunaikinti, kur simboliškai žmogų apgaubia šurpios voro – chtoninio gyvio – nuaustas tinklas [1, 115]:

*...taip baigėsi vaikystės
nerūpestingos dienos.
Kažkur mergaitės žavios
dainuoja vakarais,
kažkur jaunimas šoka,
O tau – saugumo sienos,
apipeliję, žalios,
su požemiais giliais.*

*Be saulės ir be oro
 rausvi veidai nubalo,
 pro grotas matos kojos
 praeinančių gatve.
 Kamputy rezga voras
 klastingą šilko skarą,
 o gatvėj groja maršus
 už laisvę be tavęs...*

Daboklių ir kalėjimų realybę, kuri tampa jauno žmogaus gyvenimu, autorė dokumentuoja ir kituose savo kūriniuose [1, 117].

*Pasakykit, man Lukiškių mūrai,
 kiek tarp jūsų kalėjo širdžių,
 kiek čia keikė gyvenimą niūry...
 Aš tą aidą kas naktį girdžiu!*

*Kiek jūs ašarų, kraujo sugėrėt,
 grindys šalto bejausmio akmens,
 kiek dienų čia nuvyto it gėlės,
 kurios niekad daugiau negyvens?*

Kraujas, ašaros, prakeiksmas, niūrumas, nuvytusios gėlės – šios su chtoniniu pasauliu siejamos realijos ir emocijos, ateinančios iš archetipinės atminties, daugelio tremties autorių poezijoje stiprėja siekiant įbūtinti įvairias dramatiškas to laikotarpio žmogaus situacijas. Rinkinyje *Benamiai* chtoniniai elementai dažnai priešunami tradicinei Lietuvos gamtos harmonijai ir šviesumui. Vitos eilėraštyje „Ilgesys“ vielos – riboženkliis, skiriantis laisvą ir erdvų baltų žemės, jūros ir švytinčių gintarų pasaulį nuo tragiško gyvenimo tamsiame kalėjime [1, 126]:

*Taip pasiilgau gintaro krašto,
 Vėjo glamonių, marių dainų.
 Širdį lyg peiliais nerimas drasko,
 Noriu išbėgti, bet negaliu.*

*Noriu išgirsti jūros ošimą –
 Tiek daug praleista ten valandų, –
 Bristi smiltynais, audrai nurimus...*

Staiga sustoju – aš už vielių...

Žemė, jos laukų grožis ir žiedų kvapai – vienas svarbiausių rinkinio *Benamiai* poetų vaizdinių. Tai ir gintaro žemė, ir gimtoji žemė, kur stovi senoji tėvų sodyba, ir žemė, kur ilsisi protėvių kaulai. Archetipinėje atmintyje dažniausiai iškyla vilnijantys rugiai, rugiagėlių laukas. Žirgelio eilėraštyje „Šešėliai“ reflektuojamas tremtinių poezijai būdingas vaizdinys – nuo šios žemės prievarta atplėštas ir jos karštai besiilgintis žmogus,

gaubiamas juodų šešėlių. Eilėraščio poetinėje sistemoje ryškios praeities ir dabarties semantinės opozicijos grindžia asmens džiaugsmingo ir saugaus gyvenimo tėvynėje pagrindo praradimą: atmintyje atgyja žydinčios Lietuvos vasaros, žiedų svaigulio vaizdai ir pojūčiai, o pasikeitusią dabarties situaciją liudija *alkano rudens* metafora. Susidūrimą su kita, priešiška, tikrove, jos įsigalėjimą atspindi veidas (*Sustingo baltas veidas šaltyje pamėlęs* [1, 17]) ir širdis (*O širdį spaudžia sunkūs lyg akmuo / Juodų dienų, juodos kančios šešėliai* [1, 17]).

Šešėliai, tamsa, nebūtis – vieni ryškiausių šios poezijos simbolių, siejamų su chtoniniu pasauliu. Rinkinyje reflektuojama prarasta gyvenimo harmonija, kurią garantavo per šimtmečius susiklostę darnūs žmogaus santykiai su supančia aplinka, su kitais bendruomenės nariais, su skirtingomis kartomis, taip pat žmogaus kaip kolektyvo nario pareigų ir atsakomybės žinojimas bei suvokimas, suardytas šių santykių ir veiksmų patvarumas, lėmęs asmens saugumą, kėlęs visaverčio buvimo ir išsipildymo pojūtį. Šis praradimas Žirgelio lyrikoje sąlygoja asmenybės ir kartu visos tautinės grupės gravitavimą į beviltiškumo potyrius ir išgyvenimus, į desperaciją, dvasinę mirtį („Ilgu man“ [1, 18]):

*Ilgu man ir liūdna, ir rankos paduoti
Nėra kam, kai sukasi skausmo verpetai.
Į praeitį tamsią nueina migloti
Gražiausios jaunystės nestabdomi metai...*

Vienas svarbiausių asmens tapatumo pažeidimų – jo jaunystės, gražiausio gyvenimo tarpsnio, praradimas, visiškas jaunystės svajonių, tikslų ir siekių žlugimas. Tremtinių kūriniuose jis dažniausiai atspindimas mirties – *tamsos, žiemos speigy, šalčio, sušalimo* – simbolika [1, 18]:

*Tikėtis, – o ko? Kai padangės aptemę...
Mylėti, – o ką?... Kai krūtinė užšalo...
Ar verta po šalčio sukaustyta žemę
Ieškoti saulėtų dienų idealo?*

Žirgelio poezijos lyrinis subjektas save suvokia kaip atsidūrusį svetimoje erdvėje, kurioje dominuoja smurtas ir brutalumas, kurioje negalioja kultūros, moralės ir etikos dėsniai. Tai uždara ir griežtai apribota erdvė, atskirianti ir nuo saugios dabarties, ir simboliškai – nuo brangios praeities, nugramzdinanti į ilgesio gelmę [1, 18]:

*Pro ilgesio gelmę dar akys norėtų
Išvysti iš naujo pavasarį žalią,
Sugrįžt į jaunystę ir veidą dulketą,
Nuplauti skaidriam vandenyje upelio.*

Lyrinis subjektas mintimis veržiasi į savą erdvę, kurios atributai – gyvybingumas, veržlumas, tyrumas (žalias pavasaris, skaidrus upelio vanduo). Lyrinio *aš* dramatiškumą lemia ir labai skausmingas mylimo žmogaus – širdies antrosios pusės – praradimas (*Man be tavęs čionai jaunystė mano blėsta. / Kas sugrąžins tave man iš širdies išplėštą?; „Tavęs liūdėjau...“* [1, 27]). Žmogaus gyvenimas suskyla į buvusį, siejamą su laime ir išsipildymu,

ir dabartinį, lydimą skausmo ir nevilties (eil. „Plaka veidą darganos...“), erdvė – į *aną* ir *šitą* pasaulį (*Aš, svajų paleidęs lakų siūlą, / Vėl einu gyvenimu anuo...,* [1, 21]), simboliškai – mirties ir gyvybės lauką [1, 21]:

*Iš mirties... Palikęs šalčio šalį,
Žydinčių pietų keliauju link –
Atsigert iš tėviškės upelio,
Ramunėlę pievose nuskint...*

*Ir ugnis krūtinėje išblėsus
Suplasnoja dobilu žaliu.
Baltus ilgesio sparnus ištiesę,
Skrenda mintys rytmečio keliu.*

Svajonėse sugrįžtama į Lietuvos žemę, į gyvybę alsuojantį jos gamtos pasaulį, identifikuojamasi su pievų augalu – taip iliuzinė būtis leidžia pajauti bent laikiną harmoniją ir ramybę. Lietuvos žemė įgyja mitologinį žemės motinos atspindį, turintį glaudų ryšį su atgimimo, prabudimo reikšmėmis. Susiliejimasis su gimtinės gamta simbolizuoja mitinei vaizdinijai būdingą prisiglaudimą prie savosios motinos žemės, tapimą jos dalimi. Šios gimtosios žemės – motinos, jos gamtos refleksijos yra vienos būdingiausių tremtinių lyrikos poetinių situacijų ir atspindi aptariamo laikotarpio žmogaus savisaugos pastangas, siekį vaduotis iš sunkios realybės gniaužtų. Tai ypač ryšku Žirgelio „Sonetuose“. Čia reflektuojamas tremiamųjų atsiveikinimas su Lietuvos sostine Vilniumi – simboliškai ir sakralia pirmaprade centro erdve, dabar panyrančia į chaoso pirmapradiškumą: Gedimino kalne, kosmoso centro ašyje, siaučia vėjai, įsitvirtina chtoniniai gyviai (*Aukštai į seną kalną Gedimino / Pakilusi gyvatė vėjui rangėsi* [1, 22]), miestas skęsta dūmų miglose. Svarbiausias Lietuvos miestas simboliškai atsiduria stadijoje, kuri vyravo iki pasaulio sukūrimo. Eilėraštyje – romantiškai tapomas Lietuvos kraštovaizdis ir žmogaus pastangos dvasiškai atgimti svajonėse ir prisiminimuose saugant pirminę harmonijos ir tvarkos vaizdą, jį įbūtinti savo atmintyje [1, 23]:

*Kur tu, žaliais berželiais išsipuošus,
Žalių sodybų tėviške mana...
Lankų krūmeliai, miško uosiai
Ir sesės skambanti daina?*

*Tu pradingai kaip dykumoj mirażas,
Teliko vien prisiminimai gražūs.*

NAIKINAMO KŪNO SEMOS

Sibiro kaip chtoninės erdvės, mirties lauko, žlungančio pasaulio semas pratęsia niekinamo ir naikinamo žmogaus kūno tema. Lino (Leonardo Matuzevičiaus) tremties eilėraščiuose reflektuojamas asmens tapatumo pažeidimas yra neatsiejamas nuo kūno negalios. Jo eilėraščiuose, kuriuose iškyla Sibiro realybė, dažnas sužaloto, žaizdoto kūno įvaizdis ir motyvas (*Kape barake / Guli kūnai žaizdoti, / Kūnai nurimę / Speigų pašarvoti;*

„Pareinam, Tėvyne“ [1, 40]). Šio ir kitų poetų kūrybai būdinga ne tik nukankinto kūno, bet ir pradingusio žmogaus situacija (*Pražydai pragydai dar gražiau... / Tik aš negrižau; „Tėviškės pavasaris“* [1, 41]). Grubus asmeninio ir kolektyvinio tautos tapatumo pažeidimas – tai atskiros taurios ir dvasingos asmenybės, o kartu ir visos tremtinių bendruomenės pažeminimas ją kriminalizuojant: ne tik uždarant spygliuota tvora apvortoje stovyklos ar kalėjimo teritorijoje, bet ir nuasmeninant bei niveliuojant atėmus vardus, pavardes ir suteikus numerius, prisiūtus prie drabužių; darnią ankstesnio asmens „aš“ ir kolektyvo savijautą, dvasinę ir fizinę sveikatą griaua ir sunkus, varginantis, tiesiog vergiškas darbas, lydimas brutalaus prievartos ir grasinimų, žalojantis kūną. Visa tai tiek išsekina, jog netenkama ne tik bet kokių svajonių, ateities vizijų, bet išvis paliaujama galvoti apie pastangas išsaugoti gyvybę ir šaukiamasi vienintelio išsigelbėjimo iš nepakeliamos padėties – mirties (*Paskubėki, mirtie, negaliu aš daugiau... / Taip nuo vergo naštos pavargau / Ir dūzgimo spygliuotų vielų / Aš pakelti daugiau negaliu; „Nuovargio valanda“* [1, 42]). Sielą bent kiek atgaivina įsivaizdavimas, kad Sibire regimos žmonių mirtys ir praradimai turės savo prasmę, kad *kraujas nežūna* („Nuovargio valanda“ [1, 42]).

*Ar į žemę giliai įsisiurbęs atbus,
Ar akmenis vertęs pražys?
Man vis tiek... Aš į langą virbus
Jaunystę baigiu sudaužyt.*

Chtoninio pasaulio vaizdą Lino poezijoje stiprina tremtinių – žmonelių–musių, vargetų – portretas („Sargybos bokštas“ [1, 47]), kurie visus sunkius išgyvenimus tegali užgniaužti savyje, privalo tylėti. Maisto stokos sukelta trauma kaip kolektyvo patirtis reflektuojama Mąščio (Leono Brazdeikio) eilėraščiuose (*Savo vargo nežaboję, / Minios klaupias, miršta žmonės; „Komi“* [1, 97]). Poetas vaizdžiai dokumentavo slogią Sibiro barakų, valgyklų, šachtų realybę. Eilėraštyje „Pietų belaukiant“ regime nykios lagerio valgyklos vaizdą: *Trys barakai ir virtuvė, / Bokštai keturi; / Ir veidų šimtai išdžiūvę / Blaškos vidury* [1, 100]. Kitame atsiveria tremtinių–klipatų, tarsi virtusių chtoniniais gyviais, besirausiančių žemės urvų gelmėse, vergiško darbo šachtose kančios („Kasykloje [1, 99]):

*Sirenos švilpia valandas jau tris.
Kasyklų angos darbininkų laukia;
Kaip naktys juodos, alkstanti mirtis,
Skylėtą narvą supdamos nejaukų, –
Sirenos švilpia tris.*

*Urvais vingiuotais sklinda žiburiai.
Po vieną. Du. Grupelėm. Lyg sustoja.
Kairėn pasuko tingiai, nevikriai.
– Paimkit įrankius! – dar aidas groja,
Ir nyksta žiburiai...*

*Sumintas kelias. Bėgiai purvini.
Keli lašeliai kraujo čia ištiškę...
Kieno? Kada? Ar tu dar gyvenai,*

*Gyvybės skystį dovanai ištaškęs,
Kur bėgiai purvini?*

Tremtiniai veikia destruktyvuotoje erdvėje, kurioje žmogus negali patenkinti savo egzistencinių poreikių, kurioje laikas, įprastinis tradicinis pasaulio gyvenimo ritmas yra netekęs savo prasmės. Kolektyvinę tautos traumos patirtį vaizdžiai perteikia Lino eilėraš-
tis „Barako tamsoj“ [1, 50]:

*Barako tamsoj
Sverdi pilkos būtybės.
Visatos Švieson –
Amžinybėn
Kankinta, tremta,
Palaidojus kerštą ir pyktį,
Įveikusi kančią,
Save,
Iš pančių
Į nemirtingumą
Keliauja tauta.*

Chthoninio pasaulio grimasas atspindi ir kūrinio kalba, perteikianti trūkinėjantį turinį. Kolektyvo patiriama kančia mitizuojama, pakeliama į legendos lygmenį. Troškimas išsi-
laisvinti dažnai išsakomas eilėraščio-maldos žanrine forma (Lino „Piemenėlio malda“),
reiškiamas gausiais folkloro elementais, kuriais tremtinių poezija, neabejotinai paveikta
neoromantinės lietuvių lyrikos tradicijos, ypač prisodrinta. Lino poezijai būdingi gausūs
tautosakiniai įvaizdžiai – avelė, paukštelis, namelis, varteliai, tėviškėlė, ugnelė, akmenė-
lis, liepa, berželis („Piemenėlio malda“, „Tokį atminki“, „Rytas“) – dažniausiai eilėraštyje
turi mitologemų krūvį ir būtina egzistencinės išeities paieškas. Simbolinę prasmę dau-
gelio poetų eilėraščiuose implikuoja poetinis ugnies įvaizdis. Lino eilėraštyje „Nenoriu
nakties!“ lyrinis subjektas pasiruošęs virsti liepsna, galinčia nušviesti nukankintų vargetų
tremtinių gyvenimą [1, 56]:

*Vėl naktis slenka gatvėmis žingsniais lėtais...
Nebenoriu. Gana jau nakties!
Aš lyg laužas sukrautas – padekit tiktai,
Aš jau visas kaistu... Kibirkšties!*

*O greičiau ją įmeskite sielon manon.
Paklausykit – ji virpa visa.
Sušlamėsiu aš visas, suūšiu liepsnom,
Slogią tamsą nakties kibirkštim raudonom
Nubarstysiu, žėruosiu.
Ant sugrubusio delno paukščiu suplasnosiu.
Iš landynių tamsos sublyksėsiu šviesa –
Degsiu meile žmonių akyse.*

Sugrįžimas iš Sibiro į tėvynę pažadina ir inspiruoja dvasines bei kūrybines individo galias, subjektas tapatinasi su audra (*Iš juodos nelemties okeano / Sugrįžau. Ir dabar aš – audra*; „Tu pabusi“ [1, 62]). J. Paupiečio poezijoje vengiama atverti tikrą jausmą, pakelti atminties uždangą. Eilėraštyje „Smuikuojančiam draugui“, skirtame estų smuikininkui Virgo Charavei, prašoma nevirškdyti smuiko stygų – jos audrina numaldytą sielą, baiminamasi skausmingo atminties prabudimo, galinčio pažadinti asmeninę ir kolektyvinę traumą.

MIRTIES REFLEKSIJA

Vienas dažniausių tremtinių lyrikos motyvų – mirtis – dažnai reiškia nakties įvaizdžiu. Ji taip pat lydima chtoninio pasaulio asociacijų. Mąščio poezijoje aptinkamas nakties – juodos katės – vaizdinys (*Prie mano kojų glaudžiasi naktis, / Juoda kate atšliaužusi iš klonių*; „Saulėlydis kalnuose“ [1, 101]). Naktis, juoda katė siejama su baimės, nerimo, chaoso, sumaišties pojūčiu. Juoda spalva – chtoninio pasaulio ženklas, požemio simbolis.

Gresiančio išnykimo jausmą tremtinių lyrikoje ženklina ir krikščioniškas žvakės įvaizdis. Mąščio eilėraštyje „Ar blykstels“ gyvenimas prilyginamas tirpstančiai žvakei [1, 107]:

*Gyvenimas kaip vaško žvakė tirpsta –
Gal blykstels, bet tikrai užges,
Vieniems atnešęs miglą slogią, tirstą,
Kitiems saulėtas siųsdamas dienas.*

Poetas akcentuoja mintį, kad lyg žvakė tirpstantis žmogaus gyvenimas yra praradęs savo gyvybingas spalvas ir džiaugsmą, kad jo laimė trunka tik akimirksnį. Baltijos poezijoje naktis – nelaisvė – mirtis sudaro prasminę triadą („Sugrįšime, broli, ir mes“). Žmogus – laikinas žemės keleivis, atėjęs į ją tik trumpam ir negalintis nieko savintis, jausti, kad kažką turi („Žmogau!“ [1, 130]). Aido eilėraštyje „Aš einu su kitais“, rašytame 1955 m. vasario 16-ąją, reflektuojamas ėjimas į nebūtį [1, 171]:

*Aš einu ir einu per pasaulį
Prie akiračio juostos juodos
Į tą kraštą, kur leidžiasi saulė
Ir nekyla iš ten niekados.*

*Taip slenku į nežinomą šalį
Aš, keleivis, vilties amžinos.
Sulaikyti manęs nieks negali,
Kur išnyksiu aš – nieks nežinos.*

*Mano vieškeliai smilgom apaugo,
Maudžia žaizdos juodos nedalios,
Ir žingsnius plieno durtuvas saugo,
Kilometrai spygliuotos vielos.*

*Aš norėčiau sustoti – ne eiti,
Prisiminti džiaugsmus praeities,*

*Bet praėiviai šalia slenka greitai
Kryptimi amžinosios nakties...*

Aido poezija tarsi įbūtina skausmingą tremtinių patirtį – prarastą ryšį su sakraliuoju šviesos pasauliu, tikėjimą sugrįžimu ir dvasinio atgimimo galimybe. Žmogus čia dar nepraradęs romantinio praėities jautimo, bet jau nebetikintis ateitimi, regintis ir savo, ir supančio pasaulio išnykimo grėsmę.

J. Radžiūno eilėraštyje „Šachtos“ juoda spalva tampa poetinio pasaulėvaizdžio dominante: darbininkai juodais keiksmo žodžiais sutinka dieną, kasdien didėja *vargo status ir juodi kalnai, sielvartas sieloje ir žemėj juodais sluoksniais guli, o naktis virš žemės, naktis po žemėm – amžinai*. Ir pati žemė dega *nematoma juoda liepsna*. Chaoso spalva tiek apima egzistuojantį pasaulį, kad jame išnyksta bet koks harmoningas dabarties jautimas ir išgyvenimas [1, 181]:

*Čia dabarties nėra – prakeikė ją, jos išsigynė,
Ji nuslėgta ten šachtų juodame dugne.
Čia ilgesys išsekina gyvybės lašą paskutinį.
Gyvais betgi išlieka
Tik šitame skausmingame
Rytojaus laukime.*

Ši absoliuti chaoso manifestacija, chtoniškas, pasireiškęs žmogaus viduje, atskleidžia vidinę metamorfozę, dvasinę jo mirtį.

Tremtinių poezijoje mirtis įgyja įvairią kalbinę raišką. Ji liudija savitą kūrėjų poziciją ir šį aktą ir jo traktuotę. Raso eilėraštyje „Apie pavasarį“ ateinanti mirtis įvardijama kaip netikėta, ji sukelia didžiulį gailestį: *Ir štai – juodos juodos nakties / Nukris šešėliai ant širdies / Ir tik nuvargusiai praskries, / Pažvelgs dar tau jie į akis / Ir pasakys: / Pavasaris jau nebe šis!* [1, 203]. Daugelio kūrėjų poezijoje tremtinio mirtis – tai kankinio atsisveikinimas su pasauliu, siaubingo gyvenimo tragiška baigtis taip ir nesulaukus grįžimo į tėvynę. Smilties eilėraštyje „Lietuvai“ žmogaus mirtis prilyginama krantinčiam medžio lapui. Ši folklorinė mirties interpretacija yra būdinga tautinėms dainoms [1, 237].

Benamių lyrikoje mirtis, ištikusi svetimame krašte, ledynų šaltyje, dažniausiai suvokiama kaip didžiausia nelaimė, beprasmiška baigtis. Didžiausia tremtinio svajonė – atgulti savoje žemėje.

Gauta 2018 12 15
Priimta 2019 01 16

LITERATŪRA

- [1] *Benamiai. Intos tremtinių poezija*. Sud. L. Gudaitis. Vilnius: Periodika, 1989.
- [2] CARUTH, C. Introduction. *Trauma. Explorations in Memory*. Ed. C. Caruth. Baltimore and London: The John Hopkins University Press, 1998.
- [3] ERIKSON, K. Notes on trauma and community. *Trauma. Explorations in Memory*. Ed. C. Caruth. Baltimore and London: The John Hopkins University Press, 1998.
- [4] ŠUTINIENĖ, I. Trauma ir kolektyvinė atmintis: sociokultūrinis aspektas. *Filosofija. Sociologija*, 2002, Nr. 1, p. 57.

- [5] SMELSER, N. J. Psychological trauma and cultural trauma. *Cultural Trauma and Collective Identity*. Eds. J. Alexander, N. J. Smelser. California UP, 2004.
- [6] TŪTLYTĖ, R. 1995 pavasario semestras: paskaitos VDU konspektas.

INGA STEPUKONIENĖ

Exile Poetry Collection *Benamiai*: Ideological Links

Summary

During the war and the post-war years, a crisis of humanism opened up in the world – both in the public and in the literary life – and formed the self-awareness of an individual at a turning point in history. In the literature of Siberian exiles, it raised the sensations of horror, despair, and the end of the world. This feeling and poetical thinking actualizing reflections on marginal experiences and losses clearly opposed the literature of the Independence period, one of the characteristic features of which was a harmonious, bright, and hopeful perception of life. Marked by the longing for the native land and home, and by the apotheosis of the former meaningful life of the nation, the work of exiles most widely and deeply entailed this crisis of humanism in the twentieth century, the path of humanity's self-annihilation that were reflected in poetry by the binary oppositions of life and death, reflections of depressive reality and apocalyptic stagnation, and vivid visual light and dark contrasts.

In 1955, Vaclovas Gudaitis, himself a prisoner at the Inta camp of exiles, brought writing deportees together and compiled a manuscript collection of lyrical poetry from their contributions, *Benamiai* (The Homeless). This anthology comprised poems by seventeen authors. In 1989, the collection was edited and published by Professor Leonas Gudaitis.

The poetry of *Benamiai* reflects violations of personal and collective identity. It reflects the coercive path of exiles that took them from their native homes to Inta. The identification of this region is associated with the chthonic world: it is aptly characterized by *the iron cold, the deep freeze of the ground, Vorkuta's snowstorms, the wastelands of Karaganda*. It is an alien and forbidding space of complete external stagnation, lifeless and threatening death, in which the only sound is human lament. The common reality of an individual's life suddenly turns into everything that is terrible: unbearable cold, hunger, *screeching prison doors*, torture, cruel violence, bullying, and servile labour. The symbols of the chthonic world – *the black night of pain* – become a metaphor for collective suffering. Finally, the human as such, debilitated by torture and hardship, not only loses one's uniqueness and spiritual individuality, but also vital power, and eventually resembles a horrible chthonic creature – an attribute of currently inhabited space. Thus, in the poetic consciousness of the deportees, Siberia appears as a chthonic space of darkness in which the human and the nation are depreciated.

Keywords: poetry of Siberian deportees, *Benamiai*, violations of personal and collective identity